

Centar za nenasilnu akciju
Sarajevo | Beograd

Osim nesreće, nema ništa drugo

Obilježavanje neobilježenih mjesta stradanja

Nenad Vukosavljević

Centar za nenasilnu akciju (CNA)
nenasilje.org
© CNA 2019

Ovaj tekst predstavlja osvrt na akcije **obeležavanja neobeležanih mesta stradanja** u Bosni i Hercegovini vezanih za period rata 1991-95. godine: kako je došlo do ideje da se obeleže neobeležena mesta stradanja u Bosni i Hercegovini, kako se taj proces razvijao, na koje se od poteškoća nailazilo, a koje su perspektive razvoja ovih akcija.

Tekst je nastao na osnovu vođenih pojedinačnih intervjua sa članovima ONMS tima u leto 2019. godine.

NEOBILJEŽENO

MJESTO STRADANJA

NA OVOM MJESTU SU, U PROTEKLOM RATU, NAD LJUDIMA VRŠENA NELJUDSKA DJELA.
NE PREPUŠTAJUĆI TE DOGAĐAJE ZABORAVU, SOLIDARIŠEMO SE SA SVIM ŽRTVAMA
DA SE NIKADA I NIKOME NE PONOVI

Kratak opis aktivnosti. O CNA aktivnostima na bliskim poljima

Obilježavanje neobilježenih mjesta stradanja (skraćeno ONMS) podrazumeva postavljanje privremenih tabli na kojima piše:

neobilježeno
MJESTO STRADANJA
na ovom mjestu su, u proteklom ratu, nad ljudima vršena neljudska djela
ne prepuštajući te događaje zaboravu, solidarišemo se sa svim žrtvama
da se nikada i nikome ne ponovi

Brojna mjesta stradanja, patnje, mučenja širom BiH su neobeležena jer se lokalne vlasti protive postavljanju obeležja za mesta stradanja ljudi koji su pripadali narodu koji u toj opštini nije većinski. Uz retke časne izuzetke, sprovođenje selektivne empatije samo sa žrtvama iz svog naroda je zajednička crta svim konstitutivnim narodima u BiH (Bošnjaci, Srbi, Hrvati). Rado isticanje pojedinih primera multietničnosti među pripadnicima vojski u BiH, ne menja suštinu, već štaviše pokušava da stvori privid kako se nije vodio etnički motivisan rat.

Doprinos izgradnji inkluzivne, neselektivne kulture sećanja u BiH, Centar za nenasilnu akciju Sarajevo - Beograd (CNA) je pokušao pružiti na različite načine:

- istraživanjem mesta stradanja i mesta sećanja (osmišljeno 2010.), sakupljenim u bazi podataka i web-sajtu kulturasjecanja.org (objavljeno 2016.)
- publikacijom „[Rat sjećanja](#)“
- izložbom „[Rat sjećanja](#)“ koja već godinama obilazi region
- programima neformalnog obrazovanja sa ciljem podizanja društvenog kapaciteta za izgradnju mira
- razmenom i učenjem iz iskustava drugih zemalja, te sistematiziranjem sakupljenog znanja
- zajedničkim komemorativnim akcijama bivših boraca svih vojski iz rata u BiH
- akcijama ONMS

ONMS tim čine: Amer Delić (CNA), Čedomir Glavaš, Ajdin Kamber, Dalmir Mišković i Tamara Zrnović (CNA).

Lista do sada obeleženih mesta (ažurirana 11/2019)

- Hotel Vilina vlas, Višegrad
- Most Mehmed-paše Sokolovića - „Stara ćuprija“, Višegrad
- Stadion NK Iskra, Bugojno
- Silos u Tarčinu, Hadžići
- Silos u Kaćunima, Busovača
- Muzej “Bitka za ranjenike na Neretvi”, Jablanica
- Bivša vojna zemljoradnička zadruga Sušica, Vlasenica
- Zemljoradnička zadruga Kravica, Bratunac
- Dom Kulture Pilica, Zvornik
- Bivša policijska stanica, Srebrenica
- Vojni objekti u Dretelju, Čapljina
- Duhanska stanica, Široki Brijeg
- Hotel Una, Novi Grad/Bosanski Novi
- Trnopolje, Prijedor
- Tvornica praškastih proizvoda u Ćoralčićima, Cazin
- Bivša farma Nepeke, Velika Kladuša
- Bivša farma Dubrave, Velika Kladuša
- Bivši hotel Radoč, Bužim
- Osnovna škola u Kamenici, Drvar
- Osnovna škola Ivan Goran Kovačić, Livno
- Dobrovoljačka ulica, Sarajevo
- Rasadnik, Rogatica
- Batković, Bijeljina
- Bivša kasarna JNA, Brčko
- Osnovna škola Boće, Brčko
- Skladište u Gornjem Zoviku, Brčko
- Skladište i stadion u Crkvini, Bosanski Šamac
- Muzička škola, Zenica
- Bivša kasarna JNA i Armije RBiH Ahmet Fetahagić, Visoko
- Željeznička stanica u Podlugovima, Ilijaš
- Kajak klub, Bosanski Brod
- Fabrika čarapa “Bosna”, Bosanski Brod
- Skladište građevinskog materijala “GIK”, Bosanski Brod
- Silos u Polju, Derвента
- Osnovna škola Poljari, Derвента
- „Lovački dom Franjo Herljević“, Zavidovići
- „13. Kilometar“, Zavidovići
- Fudbalski stadion, Bratunac
- Stari Dom kulture, Pale
- “Karaman kuća”, Miljevina, Foča
- Sportska sala “Partizan”, Foča
- Barake u mjestu Buk Bijela, Foča
- Heliodrom, Mostar
- Koštana bolnica, Stolac
- Osnovna škola Potoci, Mostar
- Brdo Ćučurak, Potoci, Mostar
- Selo Crkvina, Goražde
- Skenderove kuće, Potoci, Mostar
- Vojno, Mostar
- Zgrada “Šumarstva” i “Autotransa”, Vareš
- Zanatska škola, Vareš
- Motel “Sretno”, Kakanj
- Bravnice, Jajce
- Pomoćni objekat SJB, Prijedor
- Fudbalski stadion u Ljubiji, Prijedor
- Društveni dom Miska Glava, Prijedor
- Kipe, rudnik Ljubija, Prijedor
- Korićanske stijene, Kneževo
- Dom kulture, Vitez
- “Crna kuća”, Kruščica, Vitez
- Osnovna škola Dubravica, Vitez
- Društveni dom u Počulicama, Vitez
- Osnovna škola Prekaja, Drvar
- Lokacija iza “Motela”, Bosanski Petrovac
- Bivše šumsko gazdinstvo Kozila, Drinić
- Poljoprivredno gazdinstvo Manjača, Banja Luka
- Osnovna škola Grabovica, Kotor Varoš
- Lovački dom Mostina, Čajniče

- "Veliki park", Sarajevo
- Kazani, Sarajevo
- Pansion "kod Sonje" i "Bunker", Vogošća
- Kazneno - popravni dom, Butmir (Kula), Ilidža
- Sportska dvorana "Musala", Konjic
- Nogometni stadion pod Bijelim brijegom, Mostar
- Mašinski fakultet, Mostar
- Četvrta Osnovna škola, Mostar
- Lušci Palanka, Sanski Most
- Zdena, Sanski Most
- Bivša Osnovna škola i bivši Društveni dom Rizvanovići, Prijedor
- Stadion Mlakve, Novi Grad/Bosanski Novi
- Jama Lisac, Krupa na Uni

Predistorija i razvoj

Neformalna aktivistička grupa (tim ONMS) pridružena Centru za nenasilnu akciju (CNA) uz podršku i učešće članova CNA od 2015. godine obeležava neobeležena mesta stradanja.

Osnovna ideja potiče još od 2011. godine, kada je na osnovnom treningu iz izgradnje mira 2011[NV1] jedan od učesnika ispričao kako u njegovom gradu postoji stadion koji je tokom rata korišćen kao logor za zatočene civile i zarobljene vojnike, a u kojem je i njegov otac bio zatočen i zlostavljan. On je izrazio želju da napravi akciju u kojoj bi ispred stadiona razvio veliki transparent na kojem bi pisalo da je to mesto bilo logor, fotografisao i podelio fotografije putem društvenih mreža. Nakon treninga je CNA tom učesniku nudila podršku da ovu akciju sprovede u delo, ali do nje nije došlo. Ta ideja je uobličena u predlog mogućih akcija koje su ponuđene grupi učesnica i učesnika Treninga za trenere-ice iz izgradnje mira koji je održan 2014. godine. Oko ideje se okupila jedna grupa od četvoro ljudi i uz savetodavnu i materijalnu podršku CNA krenula u njenu razradu i pripremu prvih akcija.

Željeni cilj akcije je bio da se pokaže solidarnost sa žrtvama preko granica razdvajanja unutar bosansko-hercegovačkog društva i time ukaže na nepravedan, selektivan pristup žrtvama u zavisnosti od njihove nacionalnosti odnosno u zavisnosti od nacionalnosti počinitelja zločina.

Kako CNA nije imao kapacitet da samostalno ove akcije sprovodi, ponudili smo podršku grupi aktivista u početnoj fazi i ostavili otvorenu mogućnost da sami odlučuju o daljem pravcu razvoja, odnosno o mogućnosti da se formira samostalna organizacija. Samojoj neformalnoj grupi je takođe prepušteno da sami odlučuju o meri podrške koja im je potrebna od CNA, želeći da im ostavimo autonomiju a pružimo neophodnu podršku. Osim savetima oko načina obeležavanja, istraživanja, medijskog prisustva i načina samooorganizovanja, CNA je pružio i materijalnu podršku, od prostora i sredstava za rad do skromnih honorara koji su obezbeđeni za učesnike akcija.

Početak, prve akcije

Akcije postavljanja nalepnica sa natpisom “neobilježeno MJESTO STRADANJA, na ovom mjestu su, u proteklom ratu, nad ljudima vršena neljudska djela. Ne prepuštajući te događaje zaboravu, solidarišemo se sa svim žrtvama. Da se nikada i nikome ne ponovi.”

O prvoj akciji kažu:

- Prva akcija je bila Višegrad i srednja Bosna. Prvo smo izabrali lokacije za koje znamo i do kojih znamo da dođemo. Onda smo nastavili po regijama, da bi u jednoj akciji napravili što više.
- Čovjek se fantastično osjeća da tako neku ideju realizuje. Brinem se za ekipu, ja sam tu najstariji, ima doza straha.
- Prva akcija: Jablanica. Tad još nisam štap nosio. Išli smo u muzej. I Amer pita onog vodiča “je l’ tu bilo zatočenih Srba i Hrvata tokom rata?”, on kaže: “Ne!”, “Kako ne?” – “Pa bilo je nekih koji nisu bili lojalni.”

Poznavajući bosansko-hercegovački kontekst i uobičajen mehanizam da se žrtve drugih umanjuju ili makar smatraju drugorazrednim u odnosu na žrtve iz naroda kojem pripadaju, svima je jasno bilo da

ove akcije nose veliki rizik. Strah kod grupe aktivista postoji pre svega vezano za strepnju da mogu biti izloženi fizičkom napadu, a na drugom mestu da ih i policija može zaustavljati, maltretirati i sl. Tokom četvrte akcije desilo se to da ih policija u Rogatici, po dojavu građana, presretne i privede u policijsku stanicu na ispitivanje. Ekipa je objasnila šta radi, a oprema koju su imali, tj ćirilčne i latinčne nalepnice, te sam sastav aktivističke grupe koji je etnički gledano heterogen, je ishodovala time da su iz policijske stanice ispraćeni savetom da akcije ubuduće najave policiji i rečima "Paz'te se".

Prva akcija je bila uspešna proba, tokom dva dana sprovođenja, ekipa je obeležila i snimila šest mesta stradanja te potom pripremila objave za društvene mreže. Objave su izazvale dosta pažnje, a bilo je i dosta negativnih komentara, jer je deo ljudi objave mesta stradanja za koje su odgovorne njihove vojske, doživeo na uobičajen način kao doprinos takmičenju ko je veća žrtva i čije su žrtve važnije. Aktivisti o tome kažu: *Napadaju nas kada ne vide celu sliku šta radimo*. Kako su se akcije teritorijalno širile i množile, obuhvatajući redom mesta stradanja svih, bez obzira na poreklo, deo pratilaca sa društvenih mreža koji je ekipu kudio je počeo da svojim komentarima pruža podršku ideji, a broj protivnika ideje je opadao.

Sve akcije na početku karakteriše osećaj straha, uzbuđenja, isčekivanja, strepnje, povišenog adrenalina, neke vrste euforije, ali i osećaj ponosa što tom strahu nisu podlegli, a učinili delo koje je vredno hvale. To da su akcije hvale vredne nije proizlazilo samo iz podrške koju su uživali od CNA, već je taj krug podrške počeo sa svakim novim korakom da se širi. Ipak treba napomenuti da i akcije i njihova priprema predstavljaju značajan emotivni teret, sa kojim se svako nosi na svoj način. Same akcije obeležavanja su zbijene u dva-tri dana, velika je želja da se uradi što više u što kraćem vremenu, što dodatno povećava već postojeći pritisak. Kroz šta prolaze, govori opis: *Sama akcija: adrenalin, razmatramo 1600 varijanti, napetost, podelimo uloge, dobra atmosfera. Razgovaramo o lokaciji, na samom mestu žurimo, jer se bojimo fizičkog napada*.

Saznanja koje imaju o događajima na mestu stradanja čine da se unapred zamišlja strašan osećaj koje ta mesta mogu probuditi. Na samom terenu ih stvarnost ponekad učini još gorim: *Mene i Amera je ta Vilina Vlas udarila. To je bilo jezivo. Uđete u taj zapušteni prostor i čini vam se da su samo krv sprali, da je sve ostalo isto...* Teško je ostati pribran, jer znaju da ih strah čini opreznim i čuva, o njemu kažu: *Uvek je prisutna količina nervoze, uzbuđenja. Najbitnije je držati kontrolu, da nas ne uhvati panika. Na samom početku je bilo više frke. Sad je malo manje nervoze. A naravno je da ima nervoze. Ima raznih budala. Svi su naoružani. Može nam se desiti da neko izađe s oružjem. I šta ćemo onda?*

Uprkos očekivanju da mogu biti napadnuti, u nekim situacijama se dešavalo da su aktivisti bili doživljeni kao pretnja: *Očekivanje mi je bilo: gerilska akcije na neprijateljskom terenu, objaviti snimak i to je sve. Na terenu sam očekivao više otpora. U Jablanici se desilo da su uposlenici muzeja pobjegli kada su vidjeli natpis, samo da njih ništa ne pitamo*. Neke od obeleženih lokacija su u gradu, neke daleko van naselja. O različitim osećajima u zavisnosti od okoline mesta koje obeležavaju, kažu: *Stresno je to, napeto, ima straha. Za lokacije u gradu je napeto jer ima puno ljudi, za napuštene objekte je najlakše. Mi kad istražujemo lokacije bude nam teško, pa se branimo humorom*.

O svojoj ličnoj motivaciji da sprovode akcije ove vrste, imaju različite odgovore. **Amer Delić**, učesnik rata, kaže: *Meni je kao učesniku rata stalo da se vidi šta rat donosi. Osim nesreće nema ništa drugo*. **Dalmir Mišković**, dolazi iz Livna u kojem je kao dete proveo rat, svoj motiv opisuje na ovaj način: *Nisam znao u šta ulazim. Privuklo me je to što je mestima stradanja, zločinima, malo adrenalina... Imao sam viđenje o svojoj maloj ulozi, pomagaću oko društvenih mreža, jer sam imao nešto iskustva u tome...* **Tamara Zrnović** je rođena u Sarajevu, dok je bila dete, njeni su izbegli tamo gde je narod kojem

pripadaju u većini, ona svoju motivaciju opisuje ovako: *Iz mog narativa mi je bilo važno odati počast žrtvama tamo gdje su iz VRS počinili zločine, jer je i moj tata pripadao VRS. Motiv mi je i izgradnja drugačijeg sjećanja.* **Ajdin Kamber** je o akcijama saznao iz medija, kao novinar je o akcijama izveštavao, a potom postao delom tima. O tome kaže: *Video sam negde informaciju, mislim na Fejsu, i odmah mi se svidela ideja. Stupio sam u kontakt jer sam hteo da napravim priču. I ispalo je da sam se uključio.* **Čedomir Glavaš** je sa porodicom izbegao tokom rata iz sarajevskog predgrađa Hadžići, a sada živi u Bratuncu u istočnj Bosni: *'99. sam završio srednju školu. Mojoj najboljoj drugarici iz škole nestao je stric. Bitno mi je da se završi ta priča, da se nađu nestali, da se obeleže mesta stradanja.*

Kako su prve akcije za cilj imale obeležavanje opštepoznatih mesta stradanja koja nisu obeležena, nije ni postojala jasna predožba o važnosti temeljne pripreme, pa su saveti u tom smeru kočili akcijaški pristup. To se promenilo nakon druge akcije kada je uprkos pripremi i proveri podataka došlo do greške prilikom obeležavanja Doma kulture na Palama. Naime verodostojni i iz dva izvora potvrđeni podaci o zlostavljanjima u Domu kulture na Palama nisu sami po sebi bili netačni, već se previd sastojao u tome da, neočekivano u maloj planinskoj zabiti kakva je Pale, postoje stari i novi Dom kulture, a greškom je obeležen novi Dom kulture. Sedmodnevna rasprava na društvenim mrežama je vođena i potpunim negiranjem postojanja takvog mesta na Palama, a diskusija je završena otkrivanjem iz čega se greška sastojala, te se ekipa u narednoj prilici vratila na Pale i ispravila svoju grešku. Bez saradnje i podrške žrtava zlostavljanja na Palama, teško da bi se greška mogla pronaći i ispraviti.

Akcije i reakcije

Mediji

Obeležavanje Muzičke škole u Zenici čija zgrada je tokom rata korišćena kao mesto zatočenja i mučenja je izazvala objavu medijskih izveštaja u kojima je navedeno da je **policija pokrenula istragu povodom obeležavanja** muzičke škole kao mesta stradanja. Neki od medija koji su preneli vest su naveli i da je to mesta zaista služilo kao mesto na kojem su tokom rata držani zatvorenici. Više od dvadeset godina nakon rata, uobičajena reakcija na vest o obeležavanju mesta stradanja, jeste sled: Ko se usudio? Trebamo ih naći! Policija treba pronaći a sud kazniti one koji obeležavaju skrivena i skoro zaboravljena mesta zločina. Bizarna stvarnost nam govori da se sled tu i zaustavlja, nema inicijative da se ispituju zločini i okolnosti stradanja ljudi. Mediji su u ovom slučaju ogledalo slobodnog toka misli prosečnog građanina-ke koji su zabrinuti time da se stvaran saldo zločina koji su njihovi počinili slučajno ne uveća. No, čak i u ovom slučaju mediji su (neželjeno) odradili posao ostvarivanja veće medijske vidljivosti akcija, jer je o njima više ljudi saznalo.

Poboljšanje medijskog prisustva, tj. kvalitativno unapređenje informacija koje su pripremane za medije je nastao uključenjem novinara Ajdina Kamberra u tim, koji je autor više **video priloga** o akcijama obeležavanja. Do toga je došlo spontano jer je on želeo da za medij za koji radi, napravi video reportažu. Ispostavilo se da je aktivista u duši, koji je poziv da postane član tima, srdačno prihvatio. Uz to, širenje mreže saradnika i podržavača, je ponudilo raznovrsne sagovornike koji su na autentičan način mogli poslati poruku javnosti o tome da ove akcije imaju veliki društveni značaj.

Korisnici društvenih mreža

Što zbog iskustva osporavanja mesta stradanja na društvenim mrežama, zbog greške oko lokacije Doma kulture na Palama, uočena je potreba temeljnijeg istraživanja. Osim **temeljne provere samih lokacija** i događaja oko njih vrši se i istraživanje širih ratnih događaja u regionu, na koji se akcija obeležavanja odnosi/priprema, što podrazumeva kako istraživanje medija i elektronski dostupnih arhiva sudova (MKSJ i BiH Suda za ratne zločine), tako i razgovore sa pojedincima koji o tim događajima imaju saznanja.

Dodatno, započet je konstantan proces istraživanja neobebeženih mesta stradanja u BiH i sakupljanja informacija u **bazu podataka** koja predstavlja osnovu za planiranje budućih akcija. Uz to, izrađen je interni pravilnik ophođenja sa omalovažavanjem ili govorom mržnje korisnika na Facebooku ili Twitteru, a sam tim je aktivno vodio diskusiju putem komentara na objave i upite koji su stizali. Broj pratilaca na društvenim mrežama stalno raste i sada iznosi 2341 na Facebooku, 218 na Twitteru i 154 na Instagramu. Možda najneobičniji obrt u odnosu spram akcija predstavlja jedan od pratilaca koji je prve akcije označio kao usmerene protiv njegovog naroda da bi ih kasnije javno podržavao, no posebnost ovog obrta čini činjenica da se radi o osobi protiv koje Sud BiH za ratne zločine vodi postupak.

Ratni veterani i udruženja žrtava

Lokalni saradnici su bili ključni za brojne akcije koje su usledile. Ti saradnici su najčešće bili ratni veterani sa kojima CNA ima saradnju od ranije i oni su postali ključni, kako u istraživanju tako i u sprovođenju samih akcija, jer su brojne lokacije vrlo teško dostupne i teško ih je pronaći bez nekoga ko taj teren dobro poznaje.

Neki ratni veterani su bili žrtvom torture kada su bili zarobljeni i držani u logorima, te oni spadaju i u grupu žrtava rata. Preko ratnih veterana je što zbog sakupljanja informacija o događajima što zbog potraživanja podrške, uspostavljen kontakt i sa nekim udruženjima žrtava, od kojih su se pojedinke i pojedinci priključili akcijama obeležavanja. Ljudima iz udruženja žrtava je uglavnom neobično da neko obeležava mesta stradanja i stradalima iz njihovog naroda i da to čini za druge, te ih to čini nepoverljivim, jer se plaše manipulacije. Ipak, pravilo je da oni koji su prihvatili ponuđenu saradnju žele i da je nastave i pružaju podršku celokupnoj zamisli obeležavanja svih stratišta. Takav razvoj saradnje je, imajući u vidu početno nepoverenje, bio neočekivan za obe strane. O tome kažu: *Prelomna tačka je bila kada su žene iz RS-a došle u Bravnice kod Jajca, kada smo mi shvatili da možemo razgovarati sa svima.*

Deo kontakata potiče iz privatnih kontakata ljudi iz ONMS tima: *Kad smo razmišljali da idemo u Konjic, pitao sam svoju drugaricu koja je bila kao dete zatočena u školi, da ide s nama. Ona kaže: "Znam šta se desilo, ali neću ja." Posle, kad je videla šta smo radili, kaže: "Pa, možda bih i mogla."* **Saradnja sa ratnim veteranima**, te potraživanje podrške od udruženja ratnih vojnih invalida i **udruženja žrtava** je postala **standardna praksa** pred akcije.

Državni organi

Iako se u početku nije težilo ostvarivanju saradnje sa lokalnim vlastima, koje su u većini slučajeva bile percipirane i kao potencijalna pretnja, pozitivno iskustvo sa odnosom policije i drugim reakcijama podrške je dovelo do toga da se pokuša pridobijanje lokalnih vlasti za podršku akciji obeležavanja. Tako se osim uspostavljene prakse obaveštavanja policije unapred o planiranim akcijama postavljanja privremenih obeležja kontaktira i sa predstavnicima lokalnih vlasti. Iskustva jesu različita i o tome kažu: *Imali smo odličnu podršku lokalnih vlasti u Foči, Varešu. Uglavnom ako uspjemo organizovati sastanak sa njima unapred, to bude dobro.*

Evaluacija

U kojoj meri sprovedene akcije zaista doprinose postizanju postavljenih ciljeva i kakav učinak imaju, indikativno pokazuje zbir pojedinačnih događaja: *Prelomni trenutak je bio kada su ljudi počeli nama da se javljaju sa informacijama i pozivom da obilježimo neku lokaciju za koju oni znaju. Sledeći prelomni korak se desio kada se čovjek javio i rekao za mjesto koje nije obilježeno a da su iz njegovog naroda tu stradali, a zatim rekao da zna i za mjesto gdje su njegovi pobili one druge koje nije obilježeno. To je bilo prvi put da neko javi i za mjesto stradanja drugih.*

Ono što je na početku puta bilo **nezamislivo**, a to je da se neko založi za obeležavanje mesta drugih u spostvenoj sredini **je inspirisano primerom ONMS tima postalo stvarnost.**

Sadašnji domet i perspektive

Šta se dešava sa obeleženim lokacijama, sa tablama koje su postavljene?

Na nekim od lokacije koje su obeležene, kao npr. u Vitezu je prvi prolaznik strgao postavljenu tablu, dok u Bravnicama kod Jajca stoji i više godina. U Bravnicama su nakon komemoracije organizovane sa ratnim veteranima nepoznate osobe postavljenu tablu i položeni venac, pričvrstili za drvo, čime su postale neka vrsta trajnog upozorenja. Fotografije snimljene tokom akcije i korišćene u kampanjama na društvenim mrežama su se tako proširile da ih pojedini portali koriste za ilustracije tekstova u kojima se pominju mesta stradanja.

Suštinski alternativno obeležavanje poput komemoracije ili postavljanje table čini da mesto prestaje biti neobeleženo, ono je otrgnuto od zaborava i spašeno u virtuelnom sećanju, dokumentovano fotografijama i video svedočenjima ljudi ili pisanim tragom. Predstojeća objava web stranice će sistematizovati napravljeno i ponuditi platformu koja će objedinjavati sve informacije na jednom mestu. Postojeća baza neobeležanih mesta stradanja kakva je pre nekoliko godina objavljena na sajtu [kulturasjećanja](#) je time dobila svoju nadogradnju, značajno proširena i obogaćena vidljivošću i uključenošću brojnih aktera na njenom nastanku.

Kroz akcije obeležavanje nastale su čvršće veze i odnos poverenja sa udruženjima žrtava koja su ranije bila nepoverljiva spram aktivističke grupe kakva je ONMS ili organizacija CNA. Ta promena nije bitna samo zbog potencijala saradnje u budućnosti - ona je pomak u našoj sadašnjosti.

Osim sa udruženjima žrtava, ostvaruju se veze i sa lokalnim vlastima, čija podrška se redovno traži i, po svedočenju tima, do sada nije bilo grubog odbijanja. Nailazili su ili na podršku od pojedinaca u lokalnoj valsti ili ih se tiho ignorisalo, ali napada i javne osude nije bilo. Postoje ideje za iniciranje saradnje sa tome sklonim vlastima u pojedinim opštinama na trajnoj memorijalizaciji, povezujući u tome udruženja žrtava i udruženja ratnih vojnih veterana. Vreme će pokazati koliko u saradnji mirovnih aktivista sa udruženjima žrtava, lokalnih vlasti i udruženjima ratnih veterana može nastati prostor u kojem bi neselektivno, pošteno i primereno obeležavanje stradanja postalo uobičajena praksa umesto maštarije.

Nakon 81 obeleženog mesta stradanja do novembra 2019, pogled unazad na postignuto daje razloga za ponos. Od prvobitne zamisli jednokratnih gerilskih akcija, prirodan razvoj je vodio ka uključanju ratnih veterana i žrtava rata, te udruženja koja okupljaju te dve grupe. Dok se razvoj akcija obeležavanja zasnivao na korišćenju mreže saradnika koju CNA ima kroz svoj prethodni rad, sada se kontakti i poverenje stečeno radom ONMS tima crpe i u drugom smeru i koriste osmišljavanju i sprovođenju drugih CNA akcija. Sakupljene informacije i kontakti su već korišćeni u sprovođenju akcija međusobnih poseta ratnih veterana, a organskoj isprepletanosti doprinosi i to što same akcije sa ratnim veteranima grade poverenje i uspostavljaju saradnju sa lokalnim vlastima, čime nastaje novi prostor koji se može u perspektivi koristiti za pridobijanje saglasnosti za postavljanje trajnih memorijala na nekim od neobeležanih mesta stradanja. Taj magloviti daleki cilj, da lokalne zajednice prepoznaju

potrebu i interes da se sa jednakim poštovanjem odnose prema stradanju drugih, time postaje zamisliv. Most ka prelasku političkih lidera lokalnih zajednica u te nesigurne političke vode, zbog potencijalnog nerazumevanja i otpora ideji uvažavanja žrtava neprijatelja, krče upravo zajedničke akcije bivših neprijatelja, a tu osim bivših boraca spada i mešoviti tim ONMS, kreirajući atmosferu solidarnosti i opšte koristi za zajednice.

Iako deluje izlišno i možda nepovezano, nosioci tima su aktivisti koji su svoje obrazovanje u izgradnji mira stekli kroz CNA programe mirovnog obrazovanja u koje spadaju i treninzi iz dijaloga i planiranja akcija koje CNA sprovodi za ratne veterane, a koji opet čine snažne podupirače razvoja ONMS aktivnosti. Da nije bilo mirovnog obrazovanja, koje mnogi ne razumeju i potcenjuju, ne bi bilo ni svih ovih akcija. Sposobnost konstruktivnog delovanja i povezivanja ljudi u prostoru između linija segregacije, nije nešto sa čim se "dobri" čovek rađa već je nešto što se uči, vežba i razvija.

Doživljaji podrške, solidarnosti, zahvalnosti i empatije kakvi se pronose ONMS akcijama, svedoče o tome da možemo, da imamo snage iskoračiti iz segregacije koja stvara lažan osećaj sigurnosti, da znamo kako i da nećemo odustati da gradimo mir. Drugog izbora, suštinski i nemamo.

